

KİMYA DƏRSLƏRİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI İLƏ ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ

Ə.N.Qurbanov, A.A.Əhmədiyəli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Dərslərdə əsas məqsəd kimyadan müəyyən mövzuları keçərkən həmin mövzuların kənd təsərrüfatında rolu, alınan gübrələrin və digər kimya məhsullarının kənd təsərrüfatında istifadəsinin mühüm cəhətləri haqda şagirdlərə biliklər verməkdir. Bu məqsədlə kimya müəllimi motivasiya yaradaraq kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin insan həyatında rolu və onun inkişafının zəruriliyi haqda şagirdlərə biliklər verməli və bu sahənin inkişafında kimyanın rolunu interaktiv formada təhlil etməli, şagirdlərdə bu sahəyə maraq yaratmalıdır. Dərslərdə əsas məqsəd müasir fosfor gübrələrinin istehsalı və tətbiqi ilə şagirdlərin biliklərini sistemləşdirmək, gübrə verilərkən torpaqda gedən kimyəvi proseslərin mahiyyəti, əhəngin turş torpaqlarda istifadəsinin elektrolitik dissosiasiyası baxımından izah etməkdir.

Bu tip dərslər şagirdləri aqrokimyanın mühüm cəhətlərinə aid nəzəri məsələlərlə tanış edir, onlarda praktik vərdişlər yaradır, vacib olan praktik işlərin icrası ilə tanış edir.

Məktəb kimya kursuna aid məsələlərin, müxtəlif təcrübələrin aparılması şagirdlər tərəfindən laboratoriya şəraitində, yaxud məktəbin həyətəyən tədris sahəsində yerinə yetirilir, şagirdlər bu sahədə bilik və vərdişlərə yiyələnirlər.

Tədris planına uyğun olaraq ilk növbədə həyətəyən sahədə şagirdlər torpağın aqrokimyəvi xassələri ilə tanış olur və torpağı tədqiq edirlər. Bundan sonra şagirdlər torpağın turşuluğunu (pH-nı) və humusunu öyrənirlər. Bu tip dərslərdə mövzuya uyğun aşağıdakı məsələlər müəllimin iştirakı ilə şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilir. Bu şagirdləri kənd təsərrüfatına hazırlayır. Bura daxildir:

- Torpağın mühüm xarakteristikası;
- Torpağın analizə hazırlanması və analizi;
- Torpaqda olan bir sıra elementlərin vəsfi təyini metodikasının öyrənilməsi və ondan istifadə;
- Sonda torpaq xəritəsinin tərtib edilməsi;
- Kənd təsərrüfatında geniş istifadə edilən gübrə nümunələrinin analiz üçün hazırlanması. Şagirdlər qrup şəklində praktik işləri icra edir və yekun hesabat verirlər.

Şagirdlər torpağın növlərini və onların əmələgəlmə şəraitini öyrənərkən mütləq coğrafiya və botanikadan aldıkları biliklərdən istifadə edirlər. Müəllim

məhsuldarlığın artırılmasında kimyanın rolunu konkret misallarla təhlil etməli və bu sahəyə maraq oyatmalıdır. Dərslərdə müəllim Azərbaycan Respublikasında bu sahədə son illərdə (1914-1917) görülən işlər və qazanılan nailiyyətlər haqda şagirdlərə geniş məlumat verməlidir.

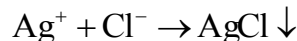
Kimya dərslərində şagirdlər ionların vəsfi təyini reaksiyalarını öyrənmişlər. Bu ionları K^+ , Ca^{2+} , CO_3^{2-} , Cl^- , SO_4^{2-} , NO_3^- , Fe^{2+} , Fe^{3+} , Cu^{2+} təyin etmək şagirdlərə tanışdır. Burada onlar həmin reaksiyaların praktik icrasını və reaksiya tənlilikləri tərtib etməyi öyrənirlər. Şagirdlər burada istifadə olunan avadanlıq və reaktivlərlə tanış olur və praktik işin icrasını öyrənirlər.

Torpaq nümunəsində olan bəzi ionların təyini metodikası:

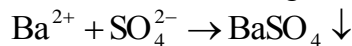
1. Karbonat ionlarını təyin etmək üçün farfor fincana bir qədər torpaq nümunəsi qoyulur və pipet vasitəsilə onun üzərinə 10%-li xlorid turşusundan damcı-damcı əlavə edilir. Karbonat olduqda qaz qabarcıqları çıxır.

2. Torpaq məhlulunda xlorlu və sulfatlı birləşmələri (duzları) təyin etmək üçün sınaq şüşəsinə az miqdar torpaq nümunəsi qoyulur və onun üzərinə distillə edilmiş su tökülür (1:3 nisbətində). 3 dəqiqədən sonra qarışdırılır və 10 dəqiqə sakit saxlanılır. Qarışıqın üst şəffaf hissəsindən götürüb üç təmiz sınaq şüşəsinə keçirilir.

Sınaq şüşələrindən birinə 10%-li $AgNO_3$ məhlulu əlavə edilir. Ağ rəngli bulanıqın əmələ gəlməsi xlorid duzlarının olduğunu göstərir:

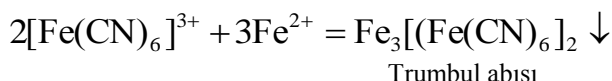
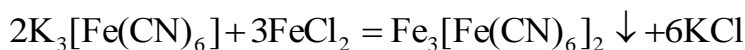
İkinci sınaq şüşəsinə bir neçə damcı 10%-li $BaCl_2$ məhlulu tökülür. Ağ rəngli çöküntünün alınması sulfat ionunun olduğunu göstərir:

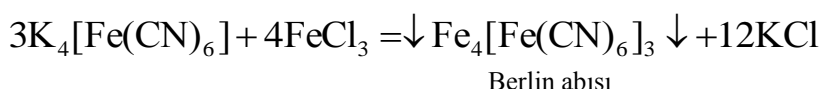
Üçüncü sınaq şüşəsinə bir neçə damcı fenolftaleinin spirtdə məhlulu tökülür. Moruğu rəngin əmələ gəlməsi torpaqda soda (Na_2CO_3) olduğunu göstərir. Burada müəllim göstərməlidir ki, soda bitkilərin inkişafına mənfi təsir edir.

Müəllim göstərilən təcrübələrin şagirdlər tərəfindən yerinə yetirildiyinə nail olduqdan və bu sahədə şagirdlərin izahatlarını dinlədikdən sonra şagirdlərə Fe^{2+} və Fe^{3+} ionlarının torpaqda təyininə aid material verir. Bu ionların keyfiyyət reaksiyalarının 9-cu sinifdə öyrənildiyini və onları təkrar etməyi şagirdlərə tapşırır. Növbəti məşğələdə şagirdlər müstəqil olaraq Fe^{2+} və Fe^{3+} ionlarının təyini təcrübəsini aparırlar.

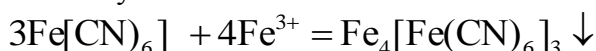
Fe^{2+} təyini. Sınaq şüşəsində torpaq məhlulu üzərinə 2-3 ml qırmızı qan duzu $K_3[Fe(CN)_6]$ məhlulu əlavə edilir. Bu zaman tünd-göy rəngli çöküntü (trumbul abısı) alınır:

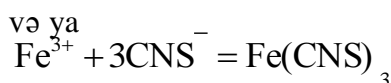
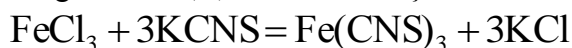
Fe^{3+} **ionunun təyini.** Təzə hazırlanmış torpaq məhlulundan 2-3 ml təmiz sınaq şüşəsinə keçirilir. Onun üzərinə damcı-damcı kalium ferro sianid $K_4[Fe(CN)_6]$ suda «sarı qan duzu» məhlulu əlavə edilir. Bu zaman göy rəngli çöküntü alınır və Fe^{3+} ionu üçün xarakterik olub, «berlin abısı» adlanır.

İon tənliyi

Bu reaksiyanı kalium-rodanidlə apardıqda intensiv suda həll olaraq qırmızı rəngli dəmir (II) rodanid birləşməsini əmələ gətirir.

Torpaq məhlulunun pH-nın təyini.

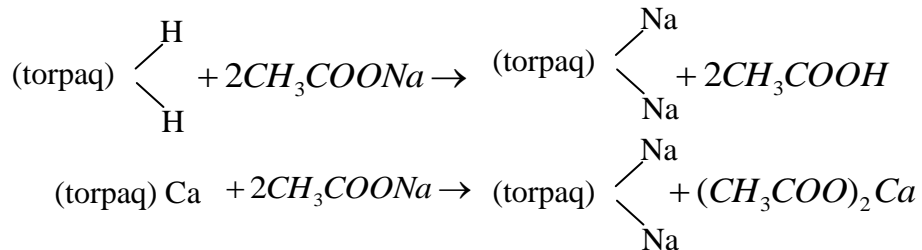
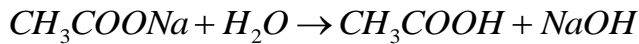
Sınaq şüşəsinə bir qədər torpaq nümunəsi tökülür və onun üzərinə 3-4 dəfə artıq 1N kalium-xlorid məhlulu töküüb, 5 dəqiqə şiddətli qarışdırılır. Həmin məhlul sakit buraxıldıqdan sonra, ondan pipet vasitəsilə 5 ml götürülüb üzərinə 2-3 damcı universal indiqator məhlulu əlavə edilir. Alınan rəng standart şkala ilə müqayisə edilir. Əgər mühit turş reaksiyaya malikdirsə, gülü rəng alınır, zəif turş olarsa narıncı-sarı, neytral olduqda isə yaşıl, qələvi olduqda isə göy rəngə boyanır.

Torpağın tərkibinə daxil olan komponentlərdən asılı olaraq onun müxtəlif növləri vardır. Bu məsələ öyrənildikdən sonra onu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Torpağın reaksiyası. pH-in kolorimetrik təyini;
- Torpağın müxtəlif zonalar üzrə turşuluğunun təyini;
- Udulmuş əsasın ümumi miqdarının təyini;
- Torpaqda üzvi maddələrin miqdarı. Humusun təyini.

Torpaqda hidrolitik turşuluğu təyin etmək üçün əvvəlcədən şagirdlərə dərslərdə olan «Duzların hidrolizi» mövzunu öyrənmək tapşırılır. Şagirdlər izah etməlidir: nə üçün torpaq natrium-asetatla işlənməlidir? Eləcə də bu zaman gedən reaksiyanın mahiyyətini izah etməlidir. Reaksiyanın sxemini

tərtib etməlidir. Onlara aşağıdakı reaksiyanın sxemini tərtib etmək tapşırılır.

Şagirdlər prosesi müəllimin iştirakı ilə izah edirlər: eyni anda natrium ionunun məhluldan torpağa keçməsi; natrium-asetatın hidrolizindən alınan asetat turşusunun məhlula keçməsi əlavə turşuluq yaradır. Bu turşunun miqdarı titrləməklə təyin edilir. Titrləməyə sərf olunan qələvinin miqdarına əsasən torpağın turşuluğu müəyyən edilir.

Torpaqda üzvi maddələrin miqdarının müəyyən edilməsi ilə bağlı müəllim torpağın tərkibini ətraflı izah etməli, üzvi maddələrin torpaqda mənbəyi, üzvi maddələrin parçalanma prosesi, torpaqda humusun tərkibi və miqdarı izah olunmalıdır. Humus təbəqəsinin əmələ gəlməsində üzvi maddələrin mühüm rol oynaması şagirdlərə izah olunmalıdır. Burada əsas yeri humus turşuları tutur, bu turşular bitkilərin inkişafını təmin edir. Üzvi maddələr torpaqda mikroorqanizmlərin inkişafı üçün lazım olan şərait yaradır. Humus haqda nəzəri bilikləri ümumiləşdirdikdən sonra humusun təyini metodunun mahiyyəti təhlil olunur. Onun miqdarının xrom qarışığı ilə təyini izah olunur. Bu qarışığı qızdırdıqda humus oksidləşir. Bu zaman xrom qarışığının rənginin humusun miqdarından asılı olaraq narıncıdan göy-mavi rəngə keçməsi müşahidə olunur.

Metodun mahiyyətini şagirdlərə izah etmək üçün praktik işin icrasından istifadə olunmalıdır. Praktiki iş aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir:

1. Analitik tərəzidə 0,5-1 qram torpaq nümunəsi çəkilir;
2. Torpaq nümunəsi 50 ml-lik kolbaya keçirilir, onun üzərinə 10 ml 0,2 N xrom qarışığı ($K_2Cr_2O_7 + H_2SO_4$) tökülür.
3. Xrom qarışığı ehtiyatla qarışdırılır, qıfla tökülür, qum hamamında 5 dəqiqə qaynadılır (qızdırma zəif olmalıdır).
4. Qızdırmadan sonra kolba 30 dəqiqə sakit saxlanılır.
5. Alınan məhluldan ehtiyatla 5 ml götürüb kiçik sınaq şüşəsinə keçirilir və standart nümunə şkalası ilə müqayisə edilir.

Göstərilən qaydada analizi apardıqdan sonra verilən torpaq nümunəsində humusun miqdarı hesablanır.

Müəllim torpaq, onun tərkibi, quruluşu və ona təsir edən faktorlar, torpaq humusu və onun yaranmasında üzvi maddələrin və mineralaşdırıcının təsiri izah edildikdən sonra müəllim gübrələrin təsnifatı və bitkilərin həyatında rolunu sxemdən istifadə etməklə interaktiv metodla, şagirdlərin aktivliyi şəraitində təhlil edir. Bu məqsədlə müəllim proqrama uyğun olaraq müəyyən mövzuları öyrənməyi şagirdlərə tapşırır. Şagirdlər mühüm qida elementləri, azot, fosfor, kalium gübrələrinə aid materialı evdə dərslikdən və əlavə ədəbiyyatdan öyrənirlər. Şagirdlərə mineral gübrələr və onların canlıların həyatında rolu aydın olur. Ümumiləşdirmə aparılır:

- Bitkilərin tərkibinə 70-dən artıq kimyəvi element daxildir. Onlardan C, O, H, P, K, F, Mg, S və s. vacib elementlərdir;
- Bitkidə azot çatmadıqda yaşıl kütlə azalır. Bitki inkişafdan qalır. Yarpaqlar saralır, məhsuldarlıq aşağı düşür;
- Azot zülalın tərkibinə daxildir. Yazda bitkilərə verilir. Azot gübrələrinin istehsalı dərslikdə ətraflı verilmişdir (9-cu sinif dərsliyi);

Fosfor gübrələri: Müəllim ilk növbədə fosforun ağıl və həyat elementi olduğunu, onun ancaq insan üçün deyil, eyni zamanda böyük miqdarda bitkilərə və canlılara lazımlılığını qeyd edir. Fosforun ribonuklein turşusu (RNT) və dezoksiribonuklein turşusu (DNT) şəklində bitkilərdən alınmış canlı orqanizmlərin fosforsuz olmasının mümkün olmadığı isbat olunmuşdur. Hüceyrənin əsas hissəsinin fosfatidlərdən ibarət olduğu isbat olunmuşdur.

Müəllim biologiya fənni müəllimləri ilə birlikdə fosfor gübrələrinin orqanizmdə rolu ətraflı təhlil olunaraq bu sahədə fənlərarası əlaqədən geniş istifadə olunmalıdır. Hüceyrənin əsasını təşkil edən fosfatid müəllim tərəfindən izah edilməlidir.

Müəllim göstərməlidir ki, fosfatidlər qliserinin yüksək molekullu yağ turşuları ilə mürəkkəb efiri olub, fosfat turşusu burada xolinlə birləşir. Fosfor nuklein turşularının tərkibinə daxildir və bitkilərdə oksidləşmə-reduksiya prosesində iştirak edir. Fosfor çiçək və toxumun əmələ gəlməsində iştirak edir.

Fosfor gübrələri sxem 1 və sxem 2 üzrə öyrənilir.

Kənd təsərrüfatında mürəkkəb və üzvi gübrələrdən geniş istifadə olunur:

a) mürəkkəb gübrə:

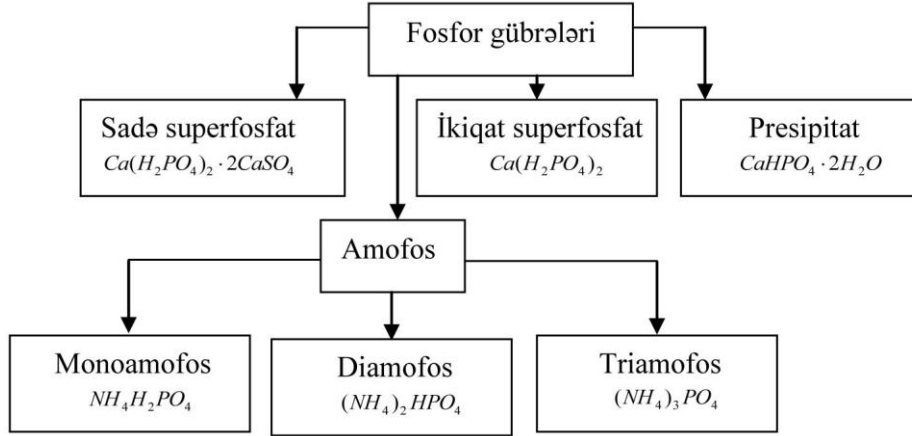
1. nitrofoska (NPK): NH_4NO_3 ,
(NH_4) $_2$ HPO $_4$, KCl qarışığı

2. nitrofos (NP): NH_4NO_3 , Ca(H $_2$ PO $_4$) $_2$

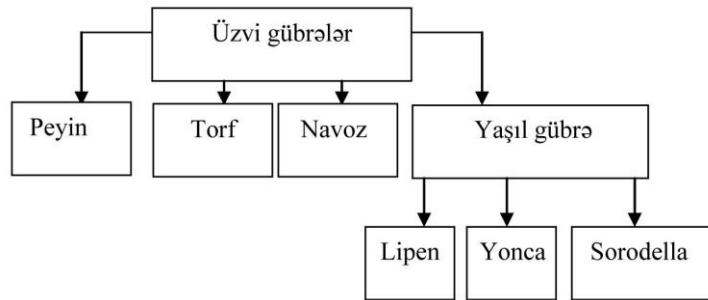
3. Foska (PK):KCl və Ca(H $_2$ PO $_4$) qarışığı

4. Kompleks gübrə: mürəkkəb gübrə, qarışıq və ikiqat gübrə daxildir.

Sxem 1.

Sxem 2.

Kənd təsərrüfatında üzvi gübrələrdən də geniş istifadə olunur. Sxemdə verilmiş gübrələrin alınmasının reaksiya tənliklərini şagirdlər evdə özləri yazmalı və müəllimlə birlikdə müzakirə etməlidirlər.

Tapşırıq:

Kimyanın kənd təsərrüfatında tətbiqi aşağıdakı sahələri əhatə edir:

1. Bitki və heyvanların həyatında kimyəvi elementlərin əhəmiyyəti.
2. Bitkini torpaqsız böyütmək olarmı?
3. Natriumun hansı duzu kənd təsərrüfatında istifadə olunur?
4. Torpağın əmələ gəlməsində hansı reaksiya gedir?
5. Hansı maye gübrəni tanıyırsınız?
6. Hansı fosfor gübrəsində ballast çoxdur?
7. Sadə və inkişaf superfosfat nə ilə fərqlənir? Onlar arasında oxşarlıq nədir?

8. Karbamidin alınmasını təsvir edin. Reaksiya tənliyini yazın.

Dərslərdən müəllim tərəfindən verilmiş ədəbiyyatdan istifadə edərək şagirdlər müxtəlif sxemlər tərtib etməli, gübrələrin bitkilərin inkişafını, onun yaşıl kütlə və məhsuldarlığının artırılmasında rolunu nəzəri və praktik cəhətdən yaxşı öyrənməlidir. Bunu kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi zərurəti tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Б.Н.Польский. Методика почвенных исследований в школе. М.: Учпедгиз, 1960.
2. И.Ф.Голубев. Техника и методика ускоренного анализа почв. М., 1962
3. Ш.И.Литвак. Фосфор на службе урожая. М.: Просвещ., 1979, 130 с.
4. Р.П.Лапина, Л.П.Муравьева. Формирование у учащихся готовности к труду в сельскохозяйственном производстве//Хим.в школе. 1984, №4
5. А.А.Сударкина, И.И.Евсеева. Химия в сельском хозяйстве. М.:Просв. 1986
6. V.Abbasov. Kimya. 9-cu sinif, Bakı, 2014, 190 s.
7. М.Н.Четков. Освещение вопросов химизации сельского хозяйства на уроках химии//Хим.в школе. 1983, №2
8. Ə.N.Qurbanov, V.Ə.Qurbanova. Kimya, Bakı, 1999, s.112-116
9. V.Abbasov. Kimya (9-cu sinif). Bakı, 2015, 190 s.

A.N.Gurbanov, A.A.Ahmediyali

Связь учебников по химии с сельским хозяйством

РЕЗЮМЕ

Основной целью на уроках при прохождении определенных тем по химии является передача знаний ученикам о роли данных тем в сельском хозяйстве, важных особенностях использования в сельском хозяйстве полученных удобрений и иных химических продуктов. С данной целью преподаватели химии с созданием мотивации должны передать ученикам знания о роли различных сфер сельского хозяйства в жизни человека и необходимости их развития и в развитии данной сферы проанализировать в интерактивной форме роль химии, создать у учеников интерес к данной сфере. Основной целью на уроках является систематизирование знаний учеников с производством и применением современных фосфорных удобрений. Дать объяснение использованию извести в кислых почвах в отношении электролитической диссоциации, сущности химических процессов, происходящих в почве при удобрении.

A.N.Gurbanov, A.A.Ahmadiyali

The role of chemistry in the development of pupils' production

SUMMARY

In the lesson the main purpose of the role of agriculture in those topics when the certain chemistry topics, the important aspects of the use of fertilizers and other chemical products in agriculture is to give knowledge the pupils. For this purpose, chemistry teacher creating motivation the role of human in the different fields of agriculture and development of about the importance of this field knowledge to the pupils the role of chemistry in the development of print and interactive education to pupils should create interest in this field. In the lesson the main purpose of production of the modern phosphorous and with the introduction systematize pupils' knowledge. Given the fertilizer nature of chemical processes going on in the soil, lime sour in terms of land use, electrolytic dissociation to explain.

Açar sözlər: gübrə, torpaq, fosfor, əhəng, ion, sınaq şüşəsi, hidroliz.

Ключевые слова: удобрение, земля, фосфор, известь, ион, пробирка, гидролиз.

Key words: fertilizer, ground, phosphorus, lime, ion, test tube, hydrolysis.